

SZEMÉLYES HIGIÉNYIA ÉS FÜRDŐKULTÚRA
A NOMÁD NÉPEKNÉL

A nomád népekről szóló különböző leírások és beszámolók gyakorta emlékeznek meg a nomádok külsejéről, így ruha- és hajviseletük mellett személyes tisztaságukról is. A gyakran lakonikusan rövid leírásokból persze sok esetben nem lehet kihámozni azt, hogy egy-egy szerző pontosan mit gondol az adott nomád személy vagy csoport ruházatáról, hajviseletéről,¹ avagy tisztaságáról külön-külön, így ezek a leírások sokkal inkább egyfajta általános benyomást tükröznek. Ráadásul igazolható, hogy a nomádokról beszámoló szerzők jelentős része életében egyetlen nomáddal sem találkozott, így nem meglepő módon beszámolóik gyakorta nem közvetlen élményekből vagy tapasztalatokból származnak, hanem az adott szerzőkhöz csupán közvetett módon eljutó információkból, hallomásokból, szóbeszédéből táplálkoznak. Nem véletlen tehát, hogy oly sok ezekben a leírásokban a sztereotípiá, a negatív, tendenciózus beállítás.

Az elmúlt évtizedekben sokan foglalkoztak már az antikvitásban gyökerező általános „nomád képpel”, amellyel kapcsolatban tehát számos toposz hagyományozódásával is számolhatunk. Mindazonáltal azt sem szabad gondolnunk, hogy a hiperkritika jegyében minden nomádokról szóló általános jellemzést egyszerű toposzként kellene értelmeznünk.² Ezt már csak azért sem szabad megtennünk, mert a nomádok különböző leírásaiban valóban tetten érhető számos hasonlóság mellett komoly különbségek is megfigyelhetők. Az egyik ilyen jelentős különbség épp a nomádok tisztaságával összefüggő megjegyzések kapcsán figyelhető meg az eltérő forráscsoportokban. A letelepültek által gyakorta hangoztatott rendkívül negatív nomád képbe (ezek a népek barbárok, kegyetlenek, állatiasak stb.) szinte „harmonikusan” simulnak bele azok a megjegyzések, amelyek e csoportok piszkosságáról, mocskosságáról, ápolatlanságáról számolnak be:

---

¹ Az írott forrásokban megjelenő hajviseletekre vonatkozó megjegyzések kiemelkedő fontosságáról, a frizurák akár etnikumspecifikus jellegéről lásd: BÁLINT CS.: „Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)”. *Századok* 140 (2006), 277–346, a vonatkozó rész 332; lásd még valamivel újabban BÁLINT CS.: „Az avarok”. *Rubicon* 2011/11, 4–17, a vonatkozó rész 4–5.

² Vö. az utóbbi időszakból pl. KRADIN, N. N.: „Nomadism, Evolution and World-systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development”. *Journal of World System Research* 8 (2002), 369–388; BECKWITH, CH. I.: *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton 2009, xxi–xxiii. stb.

„...a türkök és az avarok haja [...] fésületlen, piszkos, elhanyagolt és visszatetsző módon közbefűzéssel befont” (Agathias I 3,4).³

„Mi a legnagyobb óvatossággal őrizkedtünk tőlük, mivel ők a leggonoszabb és legpiszkosabb türkök, s a leginkább hajlamosak az ölésre.” (Ibn Fadlān).⁴

A sort a koszos, sőt бүdös, ápolatlan nomádokról szinte a végtelenségig lehetne folytatni, ugyanakkor a legmeglepőbb módon korántsem vélekedik így minden írott forrásunk a nomádokról:

„A szkíták [...] tetőtől talpig kellemes illatot árasztanak [...] bőruk tiszta lesz, és csak úgy ragyog.” (Herodotos IV. 75).⁵

„Ezek a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek” (Gardīzi).⁶

Nem kétséges tehát, hogy míg forrásaink egy része rendkívül negatív képet fest a nomádok általános higiéniai állapotáról, addig más szerzők kifejezetten pozitívan nyilatkoznak ugyanarról a kérdésről. Vajon miképp lehet ez?

Természetesen ez az ellentmondás akár azzal is feloldható, hogy az egyes nomád közösségek eltérő higiéniai viszonyait tételezzük fel. Az utóbbi évtizedek steppetörténeti kutatásai ugyanakkor egyértelműsítették, hogy a nomád életforma viszonylagos állandósága ellenére az analógiaképzésnek is megvannak a maga korlátai, ezért a Krisztus születése előtti 6. században élt szkítákat nagy körültekintéssel szabad csak összehasonlítani mondjuk a 20. század elején nomadizáló közép- és belső-ázsiai

---

³ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* (Magyar Östörténet Könyvtár 12.) Budapest 1998, 18; vö. NECHAEVA, E.: „The »Runaway« Avars and Late Antique Diplomacy”. in *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World. Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity.* Ed. by MATHISEN, R. W.–SHANZER, D. Farnham 2011, 175–184, a vonatkozó rész 176.

⁴ IBN FADLÁN: *Beszámoló a volgai bolgárok földjére tett utazásról.* Ford. SIMON R. Budapest 2007, 44; vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* 3. kiadás. Sajtó alá rendezte: GYÖRFFY GY. Budapest 1986, 96–99; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 10.) Budapest 1997, 48–49. – A 49. oldalon Zimonyi István által összeállított további irodalommal.

⁵ HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború.* Ford. MURAKÖZI GY. Budapest 2000, 291; vö. ROLLE, R.: *The World of the Scythians.* Berkeley–Los Angeles 1989, 93–94.

⁶ *A honfoglalás korának írott forrásai.* OLAJOS T., H. TÓTH I. és ZIMONYI I. közreműködésével szerk.: KRISTÓ GY. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995, 38 (a továbbiakban KRISTÓ); vö. ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 22.) Budapest 2005, 39, 259–260.

közösségekkel.⁷ Ennek alapján tehát nemcsak egyes nomád csoportok specifikumaként tekinthetünk az őket jellemző tisztálkodási szokásokra, de akár kronológiai, vagy esetleg regionális különbségek is magyarázhatják a fenti ellentmondást. Annak ellenére azonban, hogy ilyen tényezőkkel is minden bizonnyal számolnunk kell, a problémát kétség kívül nem egyszerűsíthetjük le egyszerű kronológiai vagy éppen földrajzi kérdésre, hiszen akár ugyanazon népről (így a belső-ázsiai türkökről vagy épp a honfoglaló/kalandozó magyarságról) is maradtak fenn negatív és pozitív leírások egyaránt, a probléma megoldása tehát valószínűleg jóval összetettebb.

*

Természetesen annak eldöntése, hogy egy történeti korszakban egykor élt emberi közösség vagy csoport összességében „tisztának” vagy „ápoltnak” tartható-e, szinte a lehetetlennel határos, hiszen egyrészt nem lehet a mai, 21. századi „ápoltság” fogalmunkat interpolálni több száz, sőt több ezer évvel ezelőtti történeti periódusok és egykor volt népcsoportok viszonyaira. Azaz egy az ókorban vagy a középkorban egyes közösségek által „ápoltnak” vagy tisztának számító személy vagy csoport könnyedén tűnhetne a ma embere számára piszkosnak, ápolatlannak. Tehát az ápoltság fogalma rendkívül relatív. Másrészt komoly problémát okozhat e kérdés eldöntésében a léptékváltás problematikája is, azaz egy adott nomád személy (például egy, a bizánci udvarba küldött követ) ápoltsága vajon a népének általános vonásait tükrözi-e, avagy pusztán csak az adott személy sajátosságait? Ezt valószínűleg sohasem fogjuk tudni eldönteni. De nem mehetünk el a társadalmi különbségek adta kérdések mellett sem: azaz egy adott nomád közösség előkelői és alacsonyabb társadalmi szinten elhelyezkedő tagjai vajon ugyanolyan higiéniai normákat követtek-e? Avagy vajon az adott közösség női és férfijai között voltak-e ebből a szempontból különbségek? Ezek eldöntése ugyancsak roppant nehéz vagy még inkább lehetetlen!

Úgy vélem, hogy e kérdésekben lényegében csak belső keletkezésű források, illetve az adott közösséghez tartozó régészeti leletek igazíthatnának el bennünket. Sajnos azonban a viszonylag kisszámú, nomádokhoz kapcsolható, „belső keletkezésű” forrás egyáltalán nem, vagy csak többszörösen közvetett módon érinti kutatásunk tárgyát. Az orkhoni türk és ujjur rovásírásos feliratok például lényegében semmit sem árul-

---

⁷ A 19–20. században e térségekbe eljutó, az eltűnőben lévő nomád életforma utolsó képviselőit megfigyelő és azokat leíró beszámolók tehát csak különös óvatossággal vehetőek össze az ókor vagy a középkor nomád népeinek egykor volt kultúrájával. Vö. HUMPHREY, C.–SNEATH, D.: *The End of Nomadism? Society, State and Environment in Inner Asia*. Durham 1999; legutóbb: MCDONELL, R.: *The Civilization of Perpetual Movement: Nomads in the Modern World*. London 2016.

nak el az őket készítő közösség higiéniai viszonyairól.⁸ De ugyanez mondható el a szintén belső keletkezésű nomád forrásnak tartható *Mongolok Titkos Történetéről* is.⁹

E források szerzői valószínűleg a legkevésbé sem tartották szükségesnek, hogy akárcsak említés szintjén a türkök, avagy a mongolok tisztálkodásának kérdéséről írjanak.

A nomádokhoz kapcsolható – témánk szempontjából fontos – régészeti leletek pedig sajnos ugyancsak korlátozott számban állnak rendelkezésre. A temetők leletanyagából a zömmel női sírokba helyezett tükrök,¹⁰ vagy az olyan pipereeszközök, mint a fülkanalak, fésűk, csipeszek, illatszeres tégelyek áruklodhatnak a sírokban eltemetettek tisztálkodási szokásairól.¹¹ Ezek a tárgyak a szkíta kortól kezdődően egészen a középkorig, sőt a kora újkorig a nomád közösségek temetőiben is előfordulnak, de kis számuk és szűkös interpretációs lehetőségeik összességében nem alkalmasak egy-egy nagyobb közösség higiéniai szokásainak feltérképezésére. A régészeti leletek hiánya azonban összességében nem feltétlenül utal maradéktalanul egyúttal a tisztálkodási szokások teljes hiányára is. Erre jó bizonyíték Herodotos fent már részben idézett passzusa is, amely teljes terjedelmében így hangzik:

---

⁸ Vö. BERTAÁ.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged 2004. – Hacsak olyan többszörösen közvetett információkat nem számolunk ide, mint az illatszerek emlegetése: pl. „Mosusz illatú brokát” (Bilgä Qaγan É 11, BERTA, *i.m.* 192 – vö. KING, H. A.: *Scent from the Garden of Paradise: Musk and the Medieval Islamic World*. Leiden–Boston 2017, 27–28). Vagy olyan konkrét szituációkat, amelyek esetében bármiféle tisztálkodás jóformán kizárható: „a Kök Öng [folyón] átkelve a sereget meneteltetve éjjel-nappal hét napig víz nélkül vonultam...” (Bilgä Qaγan DK, BERTA, *i.m.* 201).

⁹ *A mongolok titkos története*. Mongolból fordította: LIGETI L. Budapest 1962; RACHEWILTZ, I. DE: *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Vol. 1–2. Leiden–Boston 2006.

¹⁰ Ezek Kárpát-medencei példáit Kulcsár Valéria és Istvánovits Eszter gyűjtötte össze: ISTVÁNOVITS É.–KULCSÁR V.: „Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. – Die Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken”. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2 (1993), 9–58. A kérdéssel legutóbb Alexandra Caroline Moyer foglalkozott egy PhD disszertáció keretei között: MOYER, A. C.: *Deep Reflection: An Archaeological Analysis of Mirrors in Iron Age Eurasia*. Minneapolis 2012.

¹¹ Pl. PÁLÓCZI HORVÁTHA.: „Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon”. in *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. (Gyulai Katalógusok 2.) Sorozatszerk.: HAVASSY P. GYULA 1996, 7–36, a vonatkozó rész 17; RÉVÉSZ L.: „Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján”. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998), 523–532, a vonatkozó rész 524–525; GARAM, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Budapest 2001, 165; LÖRINCZY G.–STRAUB P.: „Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I.”. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003), 171–187, a vonatkozó rész 172 (további irodalommal!).

„A szkíták nemezátor alatt átforrósítanak köveket, kendermagokat szórnak rájuk, s ezek az odahintett magok pörkölődés közben annyi gőzt árasztanak, hogy bármelyik hellén gőzfürdőt felülmúlnák. A szkíták pedig, miközben élvezik a gőzt, kurjantanak. Az asszonyok viszont cédrus- és tömjén fadarabokat zúznak szét az érdes felületű köveken, vizet öntenek rá, péppé gyúrnak, és bekenik vele egész testüket és arcukat. Ettől aztán tetőtől talpig kellemes illatot árasztanak, s ha másnap leszedik a pépet, bőrük tiszta lesz, és csak úgy ragyog.” (Herodotos IV. 75).¹²

Nem nehéz belátni, hogy egy ilyen típusú „objektum” – azaz egy olyan, tisztálkodásra használt alkalmatosság, mely egy nemezátorból, felforrósított kövekből, valamint különféle illatszerekből állt (és így egyfajta gőzfürdőként funkcionált) – régészeti azonosítása lényegében a lehetetlennel határos. Mint ahogyan ugyancsak lehetetlen régészeti eszközökkel azonosítani a Herodotos által leírt „gőzfürdőhöz” valószínűleg nagyban hasonlító, de már a 10. században Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár által leírt „türk fürdőt”:

„A mensuratornak [azaz a császári kíséretnek] magával kell vinnie... a türk fürdőt, azaz skytha csergét, keleti szattyánból készült bőr víztartállyal.” (*De ceremoniis aulae Byzantinae* 466₄₋₅)¹³

Annak eldöntése, hogy pontosan mi is volt ez a „türk fürdő, azaz skytha cserge”, korántsem egyszerű. A kérdésről magáról, illetve a *cserge* szó etimológiájáról Németh Gyula írt tanulmányt az 1960-as években,¹⁴ legutóbb pedig Berta Árpád és Róna-Tas András foglalta össze a szó török etimológiájával kapcsolatos nézeteket *West Old Turkic* című munkájukban.¹⁵

A *cserge* a feltételezések szerint egy különleges sátor, talán nemezátor lehetett – ahogyan ezt Konstantinos Porphyrogennétos is írja, egy puha bőrből készült víztartállyal, gyakorlatilag tehát egy „utazó tusolóval”. Sajnos a csergéhez, illetve az említett tartályhoz felhasznált anyagok a földre kerülve ugyancsak elbomlanak, így régészeti leletek híján arról sem alkothatunk képet, hogy mennyire lehetett elterjedt

¹² HÉRODOTOSZ: *i. m.*; ROLLE, *i. m.* 93–94. – A kövek melegítésére használt eszközöket ld. a 94. oldalon; vö. FRITZSCHE, W.: „Zur Geschichte des Saunabades”. *Sauna-Archiv* 1 (1978), 1, 3–8.

¹³ MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Összegyűjt., ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK GY. Budapest 1988, 34; vö. KRISTÓ, *i. m.* 136.

¹⁴ NÉMETH GY.: „Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században”. *Magyar Nyelvőr* 89 (1965), 231–234; de vö. már korábban: GYÓNI M.: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szótárványemlékei*. Budapest 1943, 133.

¹⁵ RÓNA-TAS, A.–BERTA, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. (Turkologica 84.) Wiesbaden 2011.

ennek az eszköznek a használata a nomádok körében.¹⁶ De abból kiindulva, hogy a tudós császár munkájában odáig jut, hogy a bizánciaknak épp e nomádok által használt eszköz rendszeresítését javasolja, feltehető, hogy jól ismert, széles körűen használt tárgyról lehetett szó, amely mellett nagy valószínűség szerint praktikuma, azaz könnyű súlya, jó szállíthatósága és a felhasznált alapanyagok alapján relatív olcsósága is szólt. A nomádok (vagy legalábbis egyes csoportjaik) tehát – még ha erre vonatkozóan valóban csak szórványos adatsorral is rendelkezünk – valóban rendelkezettek olyan eszközökkel/alkalmatosságokkal, melyek a tisztálkodásukat, illetve a személyes higiénijukat szolgálták.

A nomádok tisztálkodási igényének, sőt esetleges fürdőkultúrájának kétségtelen bizonyítéka persze egy olyan zömmel maradandó anyagból (kőből stb.-ből) készült építmény lehetne, amely egy bizonyíthatóan nomádok által uralt/lakott területen jól korhatározható régészeti környezetből előkerülve támaszthatná alá előbbi feltételezésünket.

Meglepő módon erre az elvi lehetőség meg is van, mindjárt itt, a Kárpát-medencében is. Az 5. században ugyanis Attila hun fejedelem udvarába egy kelet-római követséggel érkező írástudó, Priskos rhétor a hun uralkodó székhelyével kapcsolatban a következő beszámolót hagyományozta ránk:

„A király palotája mögött nem sokkal maradt el Onégésiosé, amelynek szintén volt fakerítése, csak nem tornyokkal díszítve, mint Attiláé. Nem messze a kerítéstől volt egy fürdő, amelyet Attila után a szkíták közt a leghatalmasabb, Onégésios építtetett, Pannoniából hozatván a hozzávaló követ, mert errefelé a barbároknak nincs semmijük, sem kövük, sem fájuk, hanem még a fát is máshonnan hozatják. A fürdő építője, aki Sirmionból hadifogolyként került ide, találmányának díjaul szabadságot remélt, azonban még több fáradtsággal járó foglalkozásba cseppent, mint amennyivel a szkíta szolgaság jár: Onégésios ugyanis fürdőinassá tette, s a fürdésnél kellett segíeknie Onégésiosnak és társainak.” (Priskos)¹⁷

---

¹⁶ Ugyanakkor az avar kor Kárpát-medencei sírleletei között nem túl nagy számban ugyan, de előfordul egy jellegzetes tárgytípus, az úgynevezett csont szopóka, amellyel kapcsolatban talán nem teljesen kizárt, hogy akár a Bíborbanszületett által említett bőr víztartályok lezárására is szolgálhatott: ERDÉLYI I.–NÉMETH P.: „A Várpalota-gimnáziumi avar temető”. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969), 167–198, a vonatkozó rész 180; TOMKA P.: „A Győr, Téglavető-dűlői avar temető belső csoportjai”. *Arrabona – A győri múzeum évkönyve* 13 (1971), 55–97, a vonatkozó részek 72, 80; BALOGH Cs.–P. FISCHL K.: *Felgyő, Ürmös-tanya*. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Monumenta Archeologica 1.) Szeged 2010, 203–204, 222, 253, 396, 404. stb.

¹⁷ *Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. SZILÁGYI S. fordítását javította és kiegészítette: PATAY-HORVÁTHA. Szerk., a jegyzeteket és az utószót írta: SZEBELÉDI ZS. Máriabesnyő 2014, 29; vö. BLOCKLEY, R. C.: *The fragmentary classicising historians of later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. 1–2*. Liverpool 1981–1983.

Amennyiben a kérdéskörrel foglalkozó filológusok, történészek és régészek meg-látásai helyesek, az említett központ valahol a mai Magyarország területén, az Alföl-dön helyezkedhetett el,¹⁸ így viszont legalább egy kőből épített fürdőnek lennie kel-lett a hunok központi uralmi területén is.

Annak eldöntése persze, hogy az említett Onégésios (más forrásban Hunigasius) milyen etnikumú volt, vagy, hogy egyáltalán nomád személy volt-e (vagy esetleg egy Attila szolgálatába lépett germán vagy nyugat-római származású valaki),¹⁹ korántsem egyszerű, így az sem bizonyítható maradéktalanul ebben az esetben, hogy valóban nomádok (is) használták e fürdőt.²⁰

De szerencsére vannak olyan további írásos bizonyítékaink, amelyek ez utóbbi feltevés lehetőségét (már hogy nomádok (is) használták Attila fővárosának kőből épült fürdőjét) akár jelentősen is erősíthetik, még ha ezen adatok voltaképpen már nem a hunokra, hanem a 6–7. századi Kárpát-medencei avarokra és a 11. századi kelet-európai polovecekre, azaz a kunokra vonatkoznak.²¹ E források ugyanis alátá-maszják, hogy a nomádoknak (vagy legalábbis vezetőrétegüknek) valóban volt igé-nye a letelepültek által épített fürdők használatára:

---

¹⁸ BÓNAI.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993, 59–62; THOMPSON, E. A.: *A hu-nok*. Szeged 2003, 91–103 stb. – Arról nem is beszélve, hogy a hunok által az 5. század első felében elfoglalt Dunántúl, azaz az egykori római Pannonia provincia területéről számos, a hunok odaérkezését megelőzően létesült római fürdőépítményről van tudomásunk. A szak-irodalomban gyakorta hangoztatott álláspont, hogy – bár ennek mértékét roppant nehéz megállapítani – a római infrastruktúra, így az utak, bizonyos épületek stb. a hun korban is használatban lehettek, így maradéktalanul azt sem zárhatjuk ki, hogy a hunok dunántúli be-költözése során egykori római fürdőket (vagy azok maradványait) is láthattak (esetleg még használhattak is?).

¹⁹ MAENCHEN-HELFEN, O.: *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. Berkeley–Los Angeles–London 1973, 389; vö. MARTINDALE, J. R.: *Prosopography of the Late Roman Empire. Vol. 2. A.D. 395–527*. Cambridge 1980; PRITSAK, O.: „The Hunnic Lan-guage of the Attila Clan”. *Harvard Ukrainian Studies* 6 (1982), 428–476, a vonatkozó rész 459–460.

²⁰ A kőből épült fürdő a zömmel feltehetően nomád sátrakból és faépítményekből álló hun fejedelmi központ esetleges beazonosításához is támpontot nyújthatna egyébként a jö-vőben. Vö. KISS A.: „V–VI. századi Kárpát-medencei uralkodók – régész szemmel”. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 25–26 (1989–1990), 201–220, a vo-natkozó rész 203; TROGMAYER O.: *Múltbalátó. Régészetünk nagy pillanatai*. Budapest 2005.

²¹ A kun–polovec azonosításáról ld: KELLER L.: „Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez”. in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: FELFÖLDI SZ.–SINKOVICS B. (Magyar Östörténeti Könyvtár 20.) Budapest 2001, 138–147; KOVÁCS SZ.: „Ekinči ibn Qočkar, a qūnok és a polovecek”. in „*Fons, skepsis, lex.*” *Ünnepi tanulmá-nyok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI T. –RÉVÉSZ É. –SZABADOS GY. Szeged 2010, 235–245.

„[Az avar kagán] Anchialost [ma a Fekete-tenger partján található Pomorje, F. Sz.] körüldúlta és a környező falvakat pusztította. Ám a meleg fürdők épületét, úgy mondják, nem bántotta. Olyan hír jutott tudomásunkra, miszerint a kagán asszonyai itt fürdöztek és a fürdőhasználat ellenszolgáltatásaként azt kérték tőle, hogy ne rombolja le a vizekhez tartozó épületeket. Ezek a vizek állítólag jót tesznek a fürdőzőknek és elősegítik egészségüket.” (Theophylactus Simocatta I, 3–4).²²

Aligha véletlen tehát, hogy a hunokat követően a Kárpát-medencébe költöző avarok kagánja, Baján is fürdő építésére kért mesterembereket a bizánci udvarból, amit a bizánci udvar láthatóan nem is tartott különösebben furcsa kérésnek. Az persze más kérdés, hogy az így küldött mestereket az avar fejedelem végül a sirmiumi Száva-híd építéséhez vezényelte!²³

Sajnos forrásaink nem számolnak be arról, hogy Baján cselétől függetlenül, a híd megépítését követően végül épült-e bizánci jellegű fürdő az avarok földjén, de Szentpétery József az avar kagáni központ meghatározására tett kísérletei során a korai avar időszakban nem vetette el egy Balatonhoz közeli kagáni centrum lehetőségét sem, amellyel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy a helyszín kiválasztása akár a tisztálkodás igényével is összefüggésben lehetett.²⁴

Az alábbi, a *Poveszty vremennih let*, azaz a „Régmúlt idők elbeszélése” című, a Kijevi Rusz első krónikájának tartható évkönyvben található történet viszont már közel 500 évvel későbbi – 1095-ben lezajló – eseményeket idéz fel:

„Ugyanabban az évben a polovec [azaz kun] Itlar és Kitan eljöttek Vlagyimirhoz békét kötni. [...] vasárnap reggelre pedig, a reggeli istentisztelet órájában, Ratyibor fel-fegyverezte apródjait, és megparancsolta, hogy fűtsék be a fürdőt. És Vlagyimir elküldte Bjangyuk nevű apródját Itlar druzsinájáért, és ezt mondta Bjangyuk Itlarnak. «Vlagyimir fejedelem hívat benneteket e szavakkal: „Ha felöltöztök a meleg fürdő-

---

²² SZÁDECZKY-KAROSS, *i.m.* 60; vö. THEOPHÜLAKTOSZ SZIMOKATTÉSZ: *Világtörténelem*. Ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta: OLAJOS T. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Budapest 2012, 78. Ld. még: „Anchialos város pusztításáról és a meleg fürdőkről, amelyek abban voltak” (Iohannes Ephesinus, *Argumentum libri VI*, cap. 49, SZÁDECZKY-KAROSS, *i.m.* 61 stb.).

²³ Erről számol be Zonaras (XIV, 11, 18–19); Ephraim (1125–1229) és Iohannes Ephesinus is (VI, 24) (SZÁDECZKY-KAROSS, *i.m.* 48–49, 228).

²⁴ SZENTPÉTERIJ.: „A Barbaricumból Pannoniába (Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában)”. in „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: SOMOGYVÁRI Á.–V. SZÉKELY GY. (Archeologica Cumanica 2.) Kecskemét 2009, 235–252, a vonatkozó rész 237. – A nomádok fővárosaikat egyébként időről-időre valóban tavak mellé helyezték, így például Qudāma ibn Ġaʿfar a török végek leírásánál említi, hogy a toгузоғузоқ fővárosa egy tó közelében terül el (KMOSKÓ, *i.m.* 168).

szobában és Ratyibornál megreggeliztetek, gyertek hozzám.”» És ezt válaszolta rá Itlar: «Úgy legyen». És mihelyt bementek a fürdőbe, azonnal bezárták őket. Felkapzkodtak a fürdő feletti tetőre, lyukat törtek rajta, és akkor Olbeg Ratyiborics fogta az íját, nyilat tett bele, és Itlart szíven lőtte, majd az egész druzsináját lekasabolták.”²⁵

A fentiek alapján korántsem tűnik tehát kockázatos feltételezésnek az a gondolat, hogy a letelepült civilizációk közelébe költöző nomádok gyakorta és szívesen használták ki a görögök, rómaiak vagy épp a Kijevi Rusz által építtetett fürdők adta tisztálkodási, rekreációs lehetőségeket.²⁶ A civilizációs központoktól való távolsággal természetesen csökkent a hasonló fürdők igénybevételének lehetősége is, amely akár még a személyes higiénia iránti igény csökkenését is maga után vonhatta.

Így talán nem véletlen, hogy az említett centrumoktól már meglehetősen távolságban élő volgai bolgárok körében 921-ben megforduló, az ilyen részletekre igen fogékony muszlim utazó, Ibn Fadlān szinte kéjes undorral veszik el az útja során megismert népek ápolatlanságának részletes taglalásában:

„Leborotválják a szakállukat és megeszik a tetűt. [...] Volt velünk közülük valaki, aki áttért az iszlámra és bennünket szolgált. (Egy nap) láttam őt, hogy talált egy tetűt a ruhájában és miután összeroppantotta a körmével, behabzsolta azt. Miután meglátott, azt mondta: pompás volt!”²⁷

„[Etrek] ezzel levetette magáról a brokátköntöst, s felöltötte az előbb említett díszruhákat. Ekkor megláttam a zekét, ami a (köntöse) alatt volt, s az a piszoktól már szétfoszlott. Az a szokás járja ugyanis náluk, hogy senki nem veszi le a testén lévő ruhadarabokat, amíg azok darabokra nem mállanak.”²⁸

„Nem mosakodnak a székelés és a vizelés után, s nem végzik el a tisztálkodást a nagyobb rituális tisztatlanság állapotában [ezek pl. a menses, a coitus vagy a halottal való érintkezés] vagy azon kívül. A vízhez nincsen semmi közük, különösen télvíz idején.”²⁹

---

²⁵ *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford.: FERINCZ I. A fordításhoz a jegyzeteket írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ.–POLGÁR SZ.–ZIMONYI I. A tanulmányokat írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ. Szerk. BALOGH L.–KOVÁCS SZ. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest 2015, 167–168; vö. KOVÁCS SZ.: *A kunok története a mongol hódításig.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Budapest 2014.

²⁶ Korábban Szádeczky-Kardoss Samu szentelt ennek a gondolatnak egyetlen mondatot: SZÁDECZKY-KARDOSS, *i.m.* 228.

²⁷ IBN FADLÁN, *i.m.* 44.

²⁸ IBN FADLÁN, *i.m.* 39.

²⁹ IBN FADLÁN, *i.m.* 29.

Az utolsó részlet különösen fontos, hiszen az abban foglaltak szolgálthatják a kulcsát a dolgozatunk elején megfogalmazott kérdésnek: azaz az eltérő népek eltérő hagyományai, a földrajzi/regionális különbségek (így a letelepültektől való távolság), illetve esetleges társadalmi vagy nemi stb. különbségek mellett mi egyéb oka lehet még annak, hogy akár ugyanazon népeket is egyes forráscsoportok piszkosnak, ápolatlannak, míg más forráscsoportok szemrevalónak láttak?

Ibn Fadlān felháborodott mondatai a fentiek mellett ugyanis egy további fontos dologra világítanak rá; méghozzá arra, hogy mennyire fontos e kérdésben a feljegyzést készítő személy származása, kulturális háttere, mentalitása. Ibn Fadlān ugyanis nem véletlenül háborog, hiszen a 10. században az iszlám világ már nagyon magas szintű fürdőkultúrával rendelkezett, ekkorra már a muszlimok számos köz- és magánfürdőt építettek szerte a Közel- és Közép-Keleten, Észak-Afrikában és Dél-Európában, annak érdekében, hogy mindenkor eleget tehessenek az iszlám előírta kötelező rituális mosakodás szabályainak. Testük ápolása, szépségük és egészségük megőrzése világszemléletükből következett: úgy vélték, kötelességük gondoskodni az Allah által teremtett világ egészéről, beleértve saját testüket is. Egészségfogalmuk sajátosságai közé tartozott abbéli hitük, hogy a világban minden mindennel összefügg, és hogy az ember maga is sokat tehet egészsége érdekében. A fürdőzés és a *hammām*okban (azaz a fürdőkben) gyakorolt szépségápolási és egészségvédő eljárások ehhez nagyban hozzájárultak.³⁰ Muszlim nők, férfiak és gyerekek töltötték meg az iszlám világ fürdőit azokban az évszázadokban, amikor a középkori Európában csak igen kevés gondot fordítottak a személyes higiénéjára.

Lényegében tehát ezért nem meglepő, hogy középkori európai kútfőink nem sok szót vesztegetnek a látóköriükbe került nomád csoportok ápolatlanságának ecsetelésére, még ha amúgy a nomádok tevékenységeit, általános mentalitását, pusztításait illetően jellemzően nem kifejezetten spórolnak a negatív és elítélő jelzőkkel.

Ami az európaiakat illeti, nem volt ez persze mindig így. Már a görögök is jelentős, a testmozgást, sportot, személyes higiénéjét középpontba állító mentalitással bírtak, amelyet azután a rómaiak fejlesztettek igazán tökélyre, vezetékvesz- és csatornahálózatukkal, a köz- és magánfürdők kiterjedt hálózatával, s igen kifinomult fürdőkultúrájukkal (amelynek kora középkori letéteményese jó ideig a Bizánci Birodalom maradt). Nem véletlen tehát, hogy korai görög, majd a későbbi római és bizánci szerzők kifejezetten érzékenyen reagáltak a barbár népekre, így például az avarok – a nyugati/bizánci értékrend vagy szokások alapján – esetenként feltehetően valóban elhanyagoltnak tűnő külsejére.

---

³⁰ KIBY, U.: *Bäder und Badekultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock*. Köln 1995; KÉRI K.: „Szépségápolás az iszlám világban”. *Világtörténet* 2002 tavasz–nyár, 3–20; WIRTH I.: *Fürdőkultúra*. Budapest 2011. [elérhető online is: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2010-0019_furdokultura/ – letöltés időpontja: 2017. 05. 13.]

S bár a 6. században keletkezett Benedek-rendi regulából egyértelműen kiderül, hogy egy bencés kolostort még ekkoriban is csak úgy volt szabad építeni, ha annak falain belül víz volt,³¹ hiszen a vízre nem csak ivás, de a mosás és a mosakodás miatt is szükség volt, mégis Európában idővel egyre szélesebb körben teret nyert a bibliafordító Szent Jeromos álláspontja, mely egyenesen tilalmazta a fürdést. Az európai fürdőkultúra hanyatlásával már a kontinens határán fel-feltűnő nomádok esetében sem azok piszkossága vált e csoportok egyik legszembetűnőbb, mindenképp feljegyzés után kiáltó tulajdonságává, még ha ezt azért időről-időre egy-egy szerző továbbra is megtette.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kép, amelyet a nomád népek általános higiéniai viszonyairól, esetleges fürdőkultúrájáról alkothatunk, kifejezetten töredékes, mozaikszerű. Térben és időben hatalmas hiátusokkal szembesülhetünk a kérdés vizsgálata során. Egyelőre a jelenleg rendelkezésünkre álló „belső”, nomád népek által feljegyzett történeti forrásainkban nincs közvetlen adatunk arra vonatkozóan, hogy ők maguk mit is gondoltak a személyes higiénia kérdéséről. A letelepült civilizációk írástudói által feljegyzett szórványos „külső” adataink alapján ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy számos sztereotipizáló, általánosító és negatívan tendenciózus megjegyzés mellett azért szerencsére vannak konkrétumokat tartalmazó, egyedi megállapítások is. Ezek alapján sejthetjük, hogy egyes nomád csoportok különböző eszközöket, így gőz- és fürdősátrakat, valamint bőrből készült víztömlőket is használtak a tisztálkodáshoz, de ennek tényét erősíthetik meg a temetőikben feltárt tükrök, fülkanalak, fésűk és a hasonló tevékenységekre utaló egyéb régészeti leletek is.

A nomádok letelepült civilizációk közvetlen közelébe vagy épp azok területére történő beköltözése pedig minden bizonnyal a fürdőkultúra egy fejlettebb formájával is megismertethette őket. Bár gyanítható, hogy ez leginkább a társadalom legfelsőbb rétegét (talán csak a fejedelmi családot és kíséretét?) érinthette, tehát nem valószínű, hogy a szélesebb rétegekhez is eljutott ennek lehetősége.

Mindezek alapján nem meglepő, ha földrajzi-regionális különbségek mellett leginkább társadalmi különbségeket feltételezhetünk a kérdéskör kapcsán; mindamelllett, hogy egyes nomád csoportok akár önálló és egymástól eltérő hagyománnyal, tisztálkodási megoldásokkal is rendelkezhettek (bár az egy közösségen belül élő nők és férfiak tisztálkodási szokásainak esetleges eltéréseiről sem tudunk szinte semmit). Egy dolog azonban bizonyos: a „külső” forrásokban a különféle nomád népek ápoltságával kapcsolatban feljegyzett sajátosságok nem pusztán az adott nép karakterét villanthatják fel számunkra, de a különböző feljegyzések készítőinek tisztálkodáshoz, fürdőkultúrához, illetve a személyes higiéniahoz fűződő saját hozzáállását, sőt koruknak és kulturális közegüknek a mentalitását is.

---

³¹ URL: http://bences.hu/data/files/regula_magyar.pdf (letöltés időpontja: 2017. 05. 13.).

Personal Hygiene and Bath Culture in the World of the Eurasian Nomads

The written sources draw a surprisingly diverse picture about the personal hygiene of the nomads. Some of the sources depict them deliberately dirty, untidy, while others, on the contrary, describe them as tidy and well-groomed. After a survey of the sources it seems indisputable that certain nomadic groups cannot be lumped together. There were significant differences between individual groups, which might be connected to regional and geographical diversity. In the meantime a considerable discrepancy can be detected between the actual demands for hygiene of certain nomadic groups and the reality of their opportunities for having a bath. Their intention can be observed in the written sources that inform us about nomads who regularly visited and used the baths built by the settled people. The tools of personal hygiene like mirrors and earpoons in the archaeological material of the nomads confirm this view as well. As a conclusion, it can be stated that the cultural background of the authors of the written sources (such as the Graeco-Roman and the Muslim world, or medieval Europe) determined their attitude and opinion towards the personal hygiene or cleanliness of the nomads.